

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ

УДК 37.016

ЛІНГВОПРАГМАТИЧНИЙ І ДИДАКТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ГУМОРИСТИЧНИХ ТЕКСТІВ У СУЧАСНИХ ПІДРУЧНИКАХ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ГАНЖА

Ангеліна Юрїївна,

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови
та соціолінгвістики Інституту
української мови НАН України;
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ,
01001;

E-mail: ganzhalina@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2938-5306>

Anhelina

GANZHA,

PhD in Philology, Senior researcher of
the Department of Stylistics, Language
culture and Sociolinguistics, Institute
of the Ukrainian Language of National
Academy of Sciences of Ukraine,
4 Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine;
E-mail: ganzhalina@ukr.net

ГАЛАКТИОНОВА

Надія Михайлівна,

аспірантка відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики
Інституту української мови НАН
України;
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ,
01001;

E-mail: ganzhalina@ukr.net

ORCID: 0000-0002-5559-5545

Nadiia

HALAKTIONOVA,

Postgraduate Student of the
department of Stylistics, Language
culture and Sociolinguistics at the
Institute of the Ukrainian Language of
the National Academy of Sciences of
Ukraine;
4 Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine;
E-mail: ganzhalina@ukr.net

У статті проаналізовано специфіку використання гумористичних текстів у підручниках з української мови для 7 – 9 класів загальноосвітніх шкіл. Вказано на потребу врахування фонового досвіду комунікантів під час навчання мови, особливостей сміхової субкультури підлітків та хронологічної маркованості цитованих гумористичних творів. При цьому зауважено, що провідну роль у продукуванні сміхової культури відіграють засоби масової комунікації. Підкреслено, що сучасна українська сміхова культура реалізується також через карнавалізацію соціальної реальності в Інтернеті – в соціальних мережах, різних віртуальних співтовариствах і субкультурних утвореннях. Спостережено, що дослідники відзначають особливу роль гумористичного мінітексту – анекдоту, жарту чи усмішки – через символічність його змісту і значний аксіологічно-креативний потенціал.

Ключові слова: лінгвопрагматика, дидактичний потенціал тексту, сміхова культура, гумористичний мінітекст, підручник.

«Розвивати в дитини здатність сміятися, утверджувати почуття гумору – означає разом з тим зміцнювати її розумові сили і здібності, вчити тонко думати й мудро бачити світ», – писав видатний український педагог Василь Сухомлинський. Пророль гумору в навчанні й вихованні, пізнанні навколишнього світу й самопізнанні люди замислювалися здавна. Чи не про це мовить нині частотна в медійному просторі українська паремія «Зі сміху (посміху) люди бувають»?

Прагматична й дидактична рецепція гумору в навчальному процесі сучасної школи має велике значення для гармонійного розвитку особистості, зокрема для вдосконалення навичок комунікації. Формування оптимістичного ставлення до життя, здатності до самокритики, нестандартного сприйняття звичних речей і явищ сприяє розвитку творчого мислення і креативного потенціалу учня. Гумор як соціокультурний і психологічний феномен є універсальним, проте водночас має виразну національну специфіку, яка виявляється насамперед у тематиці гумористичних текстів, а також у способах творення мовної гри.

Поняття сміхової культури, як відомо, у науковий обіг ввів М.М. Бахтін. Під ним розуміють соціальну природу сміху, форми сміхової поведінки, конкретно-історичну роль сміху

в суспільстві, аксіологічний аспект сміху як соціального явища. Соціальні аспекти функціонування сміху ґрунтовно опрацьовані в межах культурологічної традиції.

Сміхова культура динамічно реагує на зміни в соціокультурному просторі суспільства. Безумовно, провідну роль у її відтворенні відіграють засоби масової комунікації. Сучасна українська сміхова культура реалізується також через карнавалізацію соціальної реальності в Інтернеті – в соціальних мережах, різних віртуальних співтовариствах і субкультурних утвореннях. Дослідники відзначають особливу роль гумористичного мінітексту – анекдоту, жарту чи усмішки – через символічність його змісту і значний аксіологічно-креативний потенціал (див., наприклад, [Панкова 2008]). Жарт є соціальним знаком, оскільки він відтворює комічний «сценарій», який формує соціальні ролі партнерів у комунікації [Самохіна 2014: 171]. В основі жарту найчастіше лежить комічний образ, добре впізнаваний соціумом. Інтерпретація мовної гри в жарті є когнітивним процесом і передбачає наявність загальних фонових знань як у адресанта, так і в адресата. Комічний ефект створює розпізнавання суперечності, яка міститься в жарті.

Жанротворчими ознаками гумористичного мінітексту вважають: 1) малий обсяг (лаконічність); 2) занурення в комунікативну ситуацію; 3) наявність парадоксу; 4) несподівану розв'язку, 5) комунікативну модель «оповідач – слухач». Саме жанр гумористичного мінітексту найчастіше використовують автори сучасних підручників з української мови для загальноосвітніх шкіл.

Учителі-словесники під час навчання мови зосереджують увагу на діалогічності малих гумористичних текстів, адже вона сприяє встановленню тісного контакту між комунікантами і посилює комічний ефект, оскільки спонукає співрозмовників прогнозувати комунікативні дії і реакції на комічні ситуації. Робота в мікрогрупах з метою створення гумористичних мінітекстів на запропоновану тему (за заданим початком, з використанням певних мовних одиниць тощо) сприяє потенціюванню пізнавальної активності учнів, вдосконаленню комунікативних навичок і формуванню почуття гумору.

Такий прагматичний сценарій передбачає знання відповідних жанрових правил, оскільки при творенні тексту цього жанру треба врахувати, що «адресант виступає носієм певного статусу і комічної ролі, формує правила комічної гри, а реакція адресата спричиняється спільністю жанрових стереотипів поведінки, що підтверджує соціокультурний аспект комунікативних взаємодій» [Прокопенко 2016: 57].

Дидактичний та лінгвопрагматичний потенціал гумористичних текстів у підручниках з української мови для загальноосвітніх шкіл ще не був предметом окремого дослідження. Роль гумору в педагогічній діяльності, навчальній комунікації, вихованні, роботі з дітьми з особливими освітніми потребами вже не одне десятиліття цікавить фахівців з педагогіки й психології. Є низка наукових публікацій і методичних розробок щодо використання гумору для формування соціокультурної компетентності студентів-іноземців під час вивчення мови. Проте ще багато питань потребують розгляду.

Нашу увагу привернули сучасні підручники з української мови для 7 – 9 класів загальноосвітніх шкіл відомих авторських колективів – С.Я. Єрмоленко, В.Т. Сичової, М.Г. Жук; І.П. Ющука; О.В. Заболотного, В.В. Заболотного; О. М. Авраменка. Ці видання успішно пройшли апробацію в навчальному процесі, були вдосконалені й доповнені. Аргументом на користь саме такої вікової категорії учнів стало те, що в підлітковому віці особливої ваги набуває комунікація, самопізнання й самоідентифікація особистості в соціумі. Школярі здобувають досвід взаємодії й співробітництва, встановлення паритетних стосунків, ґрунтованих на взаємній довірі, повазі й толерантності. Однією з передумов такого формату комунікації є оволодіння сміховою культурою соціуму, адже доречне використання гумору сприяє створенню позитивної атмосфери спілкування в мікро- і макрогрупах.

У підручнику з української мови для 7 класу авторського колективу *С.Я. Єрмоленко, В.Т. Сичової, М.Г. Жук* гумористичні мінітексти в основному представлені у рубриці «Усміхнімось», а також у вправах. Згадана рубрика традиційна для всієї лінійки підручників цього авторського колективу.

І хоча, на перший погляд, її призначення – дати змогу учням «відпочити з усмішкою» (переважно там подано жарти про шкільне повсякдення), однак пропонований матеріал має виразні дидактичні проєкції й надається до використання під час вивчення й закріплення різних лінгвістичних тем.

Традиційний зачин (занурення в ситуацію) і несподівану розв'язку бачимо в жарті, де донька скаржиться мамі на хлопчаків-бешкетників і каже, що не піде до школи, а виявляється – вона директор школи (с. 16). Комічний ефект створює гра слів, ґрунтована на використанні антонімів: «Уже пізно було раніше виходити...» (с. 20). Уміння відчувати тонкощі семантики формують жарти на зразок:

«– Знову ти списав приклад?»

– Та ви ж казали, що з відмінника Петренка приклад треба брати.

От я і взяв у нього...» (с. 31).

Створенню невимушеної комунікативної атмосфери на уроці сприятимуть гумористичні мінітексти на історичну тематику: про перемогу Богдана Хмельницького на сто сорок першій сторінці (с. 239); про учня, який не ходив до школи від Троянської війни і до сьогодні (с. 85); про амфори, які росли тільки у Греції (с. 138) тощо.

На окрему увагу заслуговує тематичний блок усмішок про дитячу мову. Скажімо, жарти про «діда-ягія» (с. 197) та великого «цуца» (с. 167) проєктуються на тему специфічного дитячого словотворення та гри словами, що може додати цікавий штрих до сприйняття мови як явища для допитливих школярів.

Візуальний вимір комічного реалізовано у вправах, наприклад: «Розгляньте веселі цифри, які створив художник А. Костенко. Складіть і запишіть кілька жартівливих речень (5 – 6) з простими, складними й складеними числівниками» (впр. 31); «Об'єднайтеся в чотири групи. Кожна група складає за одним із малюнків геніального данського карикатуриста Х. Бідструпа розповідь про поведінку людей відповідного типу темпераменту. Використайте всі форми дієслова (*неозначена форма, особові форми, дієприкметник, дієприслівник, безособові форми на _но, _то*)» (впр. 49).

Серед авторів цитованих у підручнику гумористичних текстів – Г. Фалькович (вірш для визначення дієслів майбутнього часу), Дж. Кехо («слушні поради американських дітей» – завдання на правопис частки *не*), І. Франко (уривок з оповідання «Грицева шкільна наука» – завдання на правопис вигуків і розділових знаків при них), С. Павленко (у рубриці «Усміхнімось» вірш «Формула води»; комічний підтекст без коментаря може виявитись складно прочитуваним для учнів).

У підручнику з української мови для 7 класу *І.П. Ющука* гумористичні тексти не виділено в окрему рубрику, їх наведено у вправах із чітко визначеними завданнями. Автор підручника визначив жанр гумористичних мінітекстів як «народні усмішки». Один із «улюблених» героїв народних усмішок у підручнику – хлопчик Микольцо. Така пестлива форма імені для більшості школярів буде незвичною, проте вона, безумовно, приверне увагу і спонукає вчителя дати лінгвістичний коментар до українських традицій іменування та творення демінутивних форм. У наведених у підручнику усмішках превалює побутова і шкільна тематика.

У вправах також використано гумористично насажені уривки з творів С. Васильченка, Д. Чередниченка, Григора Тютюнника. Виразна хронологічна маркованість цих текстів і незнання учнями певних реалій може спричинити нерозуміння комізму описаних ситуацій. Гумористичні тексти, можливо, більше, ніж будь-які інші, відгранюють мовне чуття, на таких прикладах вчать розрізняти найтонші відтінки семантики, розуміти підтекст, формують лінгвокультурологічні фонові знання про національну специфіку гумору. Але учнівська аудиторія має бути готовою до рецепції хронологічно маркованих гумористичних текстів, а вчителі-словесники мають розуміти (а не відкидати чи заперечувати) сміхову субкультуру сучасних підлітків. У кожного покоління своя візія комічного, проте феномен гумору в комунікації дає змогу поєднати, на перший погляд, непоєднуване, знайти такі стратегії спілкування, які будуть прийнятними і комфортними для людей з різним життєвим досвідом, переконаннями і вподобаннями.

Варто підкреслити, що І.П. Ющук у підручнику окремо розглядає особливості гумористичного твору (с. 145): «У гумористичному творі, невеликому за обсягом, у жартівливій формі доброзичливо висміюють людські вади. У такому творі ніби поважно говориться про те, що насправді смішне, нерозумне. І це треба розуміти, читаючи такий твір. У поданому далі тексті визначте засоби, які мають викликати в читача усмішку». На цьому прикладі учні вчать визначати мовні засоби творення комічного.

Авторський колектив підручника з української мови для 8 класу – **О.В. Заболотний, В.В. Заболотний** – використовує художні тексти П. Глазового, Я. Стельмаха, В. Симоненка. Окремої рубрики для гумористичних текстів немає, часто вони фігурують у рубриці «Моя сторінка» з підзаголовками «І таке буває» (у контенті не лише гумор), «Усміхнімося» (лише 1 випадок уживання). В аналізованому підручнику дуже мало усмішок (гумористичних бувальщин), проте зацентовано увагу на діалогічності авторських гумористичних текстів, їх інтонуванні, ситуаціях спілкування (див., наприклад, впр. 95, 210, 408).

Вдали, на нашу думку, нестандартний формат подання мовного матеріалу для редагування в такому прикладі: «Михайло Петрович зручно вмотивував у своєму улюбленому кріслі, щоб почитати газету. Через п'ять хвилин він роздратовано вигукнув: «Я більше ніколи не купуватиму цієї газети!». Заспокоївшись, дідусь зачитав своєму онуку-восьмикласнику такі речення з горе-газети: 1. *Мамонт після тривалих переговорів із німецькою компанією поповнив колекцію унікальних експонатів музею.* 2. *Шановний Іване Петровичу, випускники школи запрошують Вас на традиційну зустріч із дружиною, яка відбудеться 18 жовтня.* 3. *Малиновий напій має багато необхідних для організму дорослих, дітей, вітамінів.* 4. *Цього року будуть виділені земельні ділянки під забудову хлівів для співробітників заводу.* Поясніть, чому газетні повідомлення так роздратовали Михайла Петровича. Як потрібно відредагувати речення?». Комічний ефект, що виникає через мовні помилки у вищенаведених реченнях, сприятиме запам'ятовуванню лінгвістичної інформації і формуванню комунікативного

досвіду, що через безграмотність і неухважність до власного висловлювання можна стати смішним.

Із дидактичною метою в підручнику використано комікс (впр. 315, с. 146). Хоча цей термін походить від англ. *comic* – комедійний, комічний, смішний, нині він уживається на позначення послідовності малюнків, зазвичай з короткими текстами, які створюють зв'язну розповідь (не обов'язково гумористичну). Ситуація, змальована у вправі, не ідентифікується як комічна; в коміксі відсутні «мовні бульки» чи «мовні хмарки» (*speech balloon*) з текстом. Учням пропонують розглянути комікс, колективно прокоментувати його, скласти усно на основі коміксу невелику розповідь (5 – 8 речень), використавши відокремлені члени речення (дісприкметниковий зворот, дієприслівниковий зворот, одиничний дієприслівник). Таке завдання не типове для підручників з української мови, тому активізуватиме пізнавальний інтерес учнів.

Невласне гумористичний текст «Посмішки нікого не ображають» (за В. Симоненком) спонукає школярів до роздумів про сприйняття усмішки (радісного, доброзичливого настрою) в комунікації (до речі, приводом для лінгвістичної дискусії може стати розрізнення семантики слів *усмішка* й *посмішка*). Також учням запропоновано «Веселу вікторину «Словogra» (с. 126).

У підручнику з української мови для 9 класу **О. М. Авраменка** бачимо гумористичні художні тексти П. Глазового, Остапа Вишні, В. Чемериса, М. Гоголя, анекдоти, цікаві бувальщини. Однак порівняно з іншими аналізованими навчальними посібниками дидактичний потенціал вербального вияву української сміхової культури тут залучено значно менше.

Гумористичні мінітексти О.М. Авраменко кваліфікує як анекдоти, у підручнику їх візуалізовано зображеннями (напр., с. 28). Жанр анекдоту підліткам відомий більше, ніж, скажімо, народна усмішка, тому вважаємо за доцільне вживання саме цього терміна в навчальній книзі для дев'ятикласників.

Навряд чи має і дидактичний, і комунікативний потенціал приклад (впр. 4, с. 132):

«– Привіт! Як справи?»

– Нормально! Кіт спить без задніх лап, а я смажу стегенця.

– Живоїд!»

Хоча формально мовна гра в анекдоті надається для змістовного лінгвістичного коментаря, гадаємо, при перевиданні підручника треба підібрати іншу ілюстрацію для повторення теми про неповні речення.

Популярна в сучасних шкільних підручниках гумореска П. Глазового «Дві поради»: її використали О.В. Заболотний та В.В. Заболотний до теми «Повторення відомостей про текст, стилі та типи мовлення, вимоги до мовлення, ситуацію спілкування» (8 клас, впр. 408, с. 183) та О.М. Авраменко до теми «Діалог» (9 клас, впр. 4, с. 38).

Гумореска Остапа Вишні «Моя автобіографія» стане цікавим, евристично наснаженим полем пізнавальної активності для дев'ятикласників під час вивчення теми «Ділові папери. Автобіографія» (впр. 4, с. 85). Учням запропоновано поміркувати: «А. Які порушення наявні в цьому тексті, якщо сприймати його як документ? Б. Якої помилки письменник свідомо припустився в заголовку? З якою метою він це зробив?».

З-поміж аналізованих підручників тільки О.М. Авраменко гумористичні тексти використовує як ілюстративний матеріал до теоретичних відомостей (див. с. 36 – 37).

Дослідження лінгвопрагматичного потенціалу гумористичних текстів у підручниках з української мови засвідчило їх дидактичну привабливість та евристичну наснаженість не лише у практичному закріпленні засвоєної лінгвістичної інформації, а й у формуванні комунікативного досвіду та розвитку творчого мислення учнів. Здатність до ідентифікації мовних засобів творення комічного, рецепції хронологічно маркованих гумористичних текстів, розуміння специфіки української сміхової культури сприятиме гармонійному входженню школяра в сучасний мовно-культурний простір.

Авраменко О.М. Українська мова: підруч. для 9 кл. Київ: Грамота, 2017.

Єрмоленко С.Я., Сичова В.Т., Жук М.Г. Українська мова: підруч. для 7 кл. Київ: Грамота, 2015.

Заболотний О.В., Заболотний В.В. Українська мова: підруч. для 8 кл. Київ: Генеза, 2016.

Липова І.О. Використання мовних засобів комічного на уроках української мови. *Актуальні питання філології та методології: збірник наукових праць*. Суми: Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2017. С. 56 – 61.

Панкова Л.О. Сміхова культура України в контексті сучасних трансформаційних процесів: автореф. дис... канд. філософ. наук. Харків, 2008.

Прокопенко Н.М. Малі текстові форми гумористичного дискурсу. URL: <http://tractatus.sumdu.edu.ua/Arhiv/2016-1/9.pdf>

Самохіна В.О. Гумористична комунікація як компонент ігрової діяльності. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/13724/2/96.pdf>

Ющук І.П. Українська мова : підручник для 7 кл. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2015.

REFERENCES

Avramenko, O. (2017). Ukrainian language: textbook for students of 9 classes. Kyiv: Hramota (in Ukr.).

Lypova, I. O. (2017). The use of linguistic means of the comic in the lessons of the Ukrainian language. *Topical issues of philology and methodology: a collection of scientific papers* (p. 56 – 61). Sumy: Vyd-vo SumDPU im. A.S. Makarenka (in Ukr.).

Pankova, L.O. (2008). The laughing culture of Ukraine in the context of modern transformational processes: abstract of the dissertation of the Candidate of philosophical sciences. Kharkiv (in Ukr.).

Prokopenko, N. M. (2016). Small text forms of humorous discourse. URL: <http://tractatus.sumdu.edu.ua/Arhiv/2016-1/9.pdf> (in Ukr.).

Samokhina, V.O. (2014). Humorous communication as a component of playing activity. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/13724/2/96.pdf> (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya., Sychova, V.T., Zhuk, M.H. (2015). Ukrainian language: textbook for students of 7 classes. Kyiv: Hramota (in Ukr.).

Yushchuk, I.P. (2015). Ukrainian language: textbook for students of 7 classes. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan (in Ukr.).

Zabolotnyi, O.V., Zabolotnyi, V.V. (2016). Ukrainian language: textbook for students of 8 classes. Kyiv: Heneza (in Ukr.).

Статтю отримано 24.10.2019

Anhelina Ganzha, Nadiia Galaktionova

LINGUAL AND PRAGMATIC AND DIDACTIC POTENTIAL OF HUMOROUS TEXTS IN MODERN UKRAINIAN LANGUAGE TEXTBOOKS

The article analyzes the specifics of the use of humorous texts in Ukrainian language textbooks for grades 7–9. Our attention was drawn to modern textbooks of comprehensive schools of well-known groups of authors – S. Ya. Yermolenko, V.T. Sychova, M.H. Zhuk; I.P. Yushchuk; O.V. Zabolotnyi, V.V. Zabolotnyi; O.M. Avramenko. These books have been successfully tested in the educational process, have been improved and supplemented. The argument in favor of just such an age category of students was that in adolescence, communication, self-knowledge and the identification of one's place in society are of particular importance.

The study of the lingual and pragmatic potential of humorous texts in Ukrainian language textbooks showed their didactic appeal and heuristic forcefulness not only in the practical consolidation of the learned linguistic information, but also in the formation of communicative experience and the development of students' creative thinking. The ability to identify linguistic means of creating a comic, reception of chronologically marked humorous texts, understanding of the specificities of Ukrainian laugh culture will promote the harmonious entry of the student into the modern linguistic and cultural space.

Key words: lingual pragmatics, didactic potential, laugh culture, humorous mini-text, textbook.